

26. Stakhovska, N. F. (2010). *Synopsis of lectures in the discipline "Terminology" for students of 6.020303 "Philology"*. Dniprodzerzhinsk. [In Ukrainian].

27. Tolts, M. (n.d.). *Secrets of Soviet demography*. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/2004/017_1/analit06.php. [In Russian].

28. Cherenko, L. M. (2007). Modern features of the standart formation standard of the Ukrainian population living. *Demography and Social Economy*, 2, 140–154. [In Ukrainian].

29. Shevelov, Y. (1987). *Ukrainian in the first half of the twentieth century (1900-1941). State and status*. Toronto: Publisher. [In Ukrainian].

30. Héran, F. (2015). The Vocabulary of Demography, from its Origins to the Present Day: A Digital Exploration. *Population-F*, 70(1), 497–536.

31. Radivojević, B., & Penev, G. (2014). Demographic losses of Serbia in the first world war and their long-term consequences. *Economic Annals*, 203, 29–54.

Надійшла до редколегії 18.02.20

Ye. Kravchenko, PHD student in History
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

THE CONCEPT OF DEMOGRAPHIC LOSSES IN THE HOLODOMOR STUDIES

The main purpose of the article is to analyze the use of the term "demographic losses" in the study of the destructive events consequences for the population number and structure, in particular, the Holodomor of 1932 – 1933. Research methods: comparative, logical, historical, analysis and synthesis, systematic, historical-genetic, method of historiographical image. The paper studies leading concepts of demographic terminology. It is specially noted on little-known aspects of Ukrainian terminology legacy as like Yuriy Shevelov researches. The problems of modern Ukrainian and world terminology are described. The article reports on methodological toolkit for the creation of terms by domestic and foreign demographers. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine has been recognized as the leading scientific center for the demographic terms creation. Special demographic terminology, including functioning and purpose of the "demographic losses" concept is considered. The article is concerned with a significant tradition of the population history. The meaning of the "demographic losses" concept for studying past social disasters is investigated. The author outlines the main components of the term: the death rate and birth deficiency. The article reveals this concept and scrutinize it critique in historiography. The semantics of the term in scientific literature and demographic dictionaries is covered. Special attention is given to replace the notion of demographic losses with similar indefinite terms: victims, deaths, etc. The use of the term in the study of the demographic history of Ukraine during the Holodomor of 1932-1933 is emphasized. Practical significance: recommended for use by authors of articles about the population history.

Keywords: terminology, Holodomor of 1932-1933, demographic losses, demography, population, methodology.

УДК 94(477)+94(47+57)+94(8)"1972"Шелест/Щербицький/Ніксон
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.7>

Ю. Латиш, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-5884-5522

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕТРО ШЕЛЕСТ, ВОЛОДИМИР ЩЕРБИЦЬКИЙ І РІЧАРД НІКСОН: АМЕРИКАНСЬКИЙ "СЛІД" У ВІДСТАВЦІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто вплив суперечок серед керівників СРСР довкола візиту Президента США Р. Ніксона на долю першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Проаналізовано публікацію в газеті "Вашингтон пост" статті Д. Андерсона, у якій на основі таємних матеріалів ЦРУ містилася інформація про конфлікт між Л. Брежнєвим і П. Шелестом щодо візиту Р. Ніксона та підтримки генсека В. Щербицьким. Розкрито позицію П. Шелеста в Політбюро ЦК КПРС щодо політики розрядки, візиту Р. Ніксона та його оцінки зовнішньополітичного курсу Л. Брежнєва. Висвітлено позиції інших членів Політбюро. З'ясовано причини та обставини зростання впливу Л. Брежнєва на зовнішню політику СРСР і поразки прибічників жорсткої лінії та класового підходу. Установлено роль міжнародного чинника в завершенні політичної кар'єри П. Шелеста та сходження на вершину владного олімпу УРСР В. Щербицького.

Ключові слова: війна у В'єтнамі, дипломатія, Комуністична партія України, міжнародні відносини, Політбюро, розрядка, Холодна війна.

Постановка проблеми. Відставка першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста у травні 1972 р. під приводом переведення на посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР не стала несподіванкою у партійних колах. Про неї говорили ще з 1971 р., коли голову Ради Міністрів УРСР В. Щербицького було обрано членом Політбюро ЦК КПРС, і в цьому найвищому органі влади опинилося два представники України. До того ж, П. Шелеста критикували на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, звинувачували у втраті пильності, потуранні націоналізму. Однак той факт, що сама відставка відбулася напередодні запланованого приїзду до Києва президента США Р. Ніксона дає підстави вважати, що така поспішність була якось пов'язана з цим візитом.

Аналіз джерел та історіографії. Основу джерельної бази статті склали мемуари радянських та американських державних діячів і дипломатів, повідомлення преси, документи КПРС та КПУ.

Серед причин відставки П. Шелеста українські історики зазвичай називають підтримку української культури, толерантне ставлення до дисидентів, певний економічний автономізм, вимоги дотримання господарських прав України, інтриги з боку В. Щербицького тощо [3; 17]. Західні автори вказують на посуху 1972 р. і дуже низький урожай в Україні. Зокрема, на Дніпропетровщині, яка зазвичай поставляла понад 1 млн. т зерна, не зібрали й 200 тис. т [18, с. 345]. Питання про

вплив міжнародної політики на долю П. Шелеста поки що не ставало предметом наукових досліджень.

Постановка завдання. Оскільки причини відставки з поста першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста залишаються дискусійними, а рішення було ухвалено напередодні візиту до Києва Президента США Р. Ніксона, автор робить спробу розглянути кар'єрні зміни лідера КПУ в контексті міжнародної політики Радянського Союзу, радянсько-американської розрядки та його ставлення до цих процесів.

Виклад основного матеріалу. 20 січня 1980 р. у газеті "Вашингтон пост" з'явилася стаття Джека Андерсона "Вторгнення до Афганістану: кремлівська таємниця", оприлюднена на сайті архіву ЦРУ [1, с. 1]. Автор, посилаючись на таємну інформацію американських спецслужб, повідомляє про наявність в СРСР яструбів – опозиції до взятого Л. Брежнєвим курсу на розрядку, яка свого часу виступала проти візиту до СРСР Р. Ніксона, а також схилила генсека до вторгнення в Афганістан. "Духовним лідером" яструбів названо М. Сулова. Натомість Л. Брежнєв, за даними радянського посла П. Абрасимова, був послідовним прибічником розрядки. У статті також було зроблено екскурс в 1972 р., коли єдиним, хто виступив проти візиту Р. Ніксона, був перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Він начебто "прогарчав", що президенту США не будуть раді в Україні, а він сам не потисне руку, закривавлену

у В'єтнамі. Тоді Л. Брежнєв звернувся до В. Щербицького, який і підтримав генсека. П. Шелесту отримав відповідь, що він не може говорити за всіх українців, після чого його вивели зі складу Політбюро та звільнили з посади керівника ЦК КПУ. Діалог між ним та генсеком описаний досить яскраво, хоча навряд чи правдоподібно, бо сам П. Шелест не згадував про це у своїх досить детальних мемуарах. До того ж, П. Шелеста було виведено зі складу Політбюро лише у 1973 р. і він брав участь у прийомі американського президента у Москві.

На початку 1970-х рр. визріли умови для розрядки у міжнародних відносинах, де, за словами Г. Кіссінджера, "смертельний ідеологічний конфлікт урівноважувався неминучою стратегічною патовою ситуацією" [8, с. 683]. З одного боку, сторони усвідомили неможливість воєнного вирішення протистояння у Холодній війні після того, як ядерну перевагу США звели нанівець успіхи радянського ВПК. З іншого боку, до влади у провідних країнах світу прийшли люди, здатні до пошуків політичного компромісу. Президент Франції Ш. де Голль та канцлер ФРН В. Брандт розпочали діалог із СРСР. У результаті складних переговорів, влітку 1971 р. було підписано нову угоду чотирьох держав, що гарантувала статус Західного Берліна і доступ західних держав до міста.

У США вважали, що по той бік "залізної завіси" для американської дипломатії відкрилися нові можливості, оскільки з'явилися серйозні тріщини в тому, що раніше виглядало комуністичним монолітом. "Зроблені Хрущовим у 1956 році викриття жорстокостей сталінського правління і радянське вторгнення до Чехословаччини в 1968 році послабили ідеологічну привабливість комунізму для інших районів світу. Ще більшою мірою цьому послужили претензії Москви на лідерство над усім комуністичним рухом, що його підривав розкол між Китаєм і Радянським Союзом. Усі ці події вказували на виникнення простору для дипломатичного маневру", – зазначав Г. Кіссінджер [8, с. 639].

В обстановці кінця 1960-х рр. поліпшення китайсько-американських відносин ставало для стратегії адміністрації Р. Ніксона стосовно Радянського Союзу ключовим чинником [8, с. 653]. Г. Кіссінджер згадував, що Москва протягом року заморожувала організацію зустрічі на найвищому рівні. У лютому 1972 р. Р. Ніксон відвідав Пекін. Не минуло й місяця, як Кремль різко змінив свою позицію та запросив президента США до Москви. Радянський Союз опинився перед загрозою виклику на двох фронтах: з боку НАТО на Заході і з боку Китаю на Сході [8, с. 663].

Підготовка до візиту Р. Ніксона в СРСР була тривалою й велася переважно зусиллями Г. Кіссінджера та посла СРСР у США А. Добриніна. 17 березня 1972 р. у Москві й Вашингтоні було опубліковано офіційне повідомлення про те, що президент США відвідає Радянський Союз із візитом 22 травня. Але за кілька днів Р. Ніксон віддав наказ бомбардувати військові об'єкти Північного В'єтнаму. Ввечері 8 травня він виступив по телебаченню, заявивши, що збройні сили США будуть вживати заходів у межах територіальних вод Демократичної Республіки В'єтнам для припинення поставок зброї партизанам, переривання комунікацій, а повітряні удари по військовим цілям триватимуть. За годину до виступу президента Г. Кіссінджер запросив до Білого дому А. Добриніна і передав текст особистого листа, адресованого Л. Брежнєву. Посилаючись на непримиренність ДРВ, президент США висловлював рішучість "позбавити агресора засобів здійснення агресії" і запевняв, що американські заходи буде згорнуто після припинення вогню в усьому Індокитаї за міжнародного спо-

стереження. У листі підкреслювалась важливість збереження американо-радянських відносин у "момент, який вимагає державної мудрості".

А. Добринін згадував: "Я піддав різкій критиці оголошені президентом заходи, які були прямим порушенням норм міжнародного права. Кіссінджер виправдовував їх, додавши, що радянські судна не будуть піддаватися нападу. В цілому, у нас з ним відбулася досить напружена розмова.

10 травня відповідно до вказівок Москви я заявив Кіссінджеру (для передачі президенту) рішучий протест "проти злочинних дій американської авіації, що призвели до загибелі членів екіпажів радянських суден"¹. Одночасно Радянський Союз вимагав гарантувати безпеку радянських суден і членів їх екіпажів.

Через 10 хвилин Кіссінджер повідомив, що Ніксон просив передати Брежнєву: президент висловлює своє глибоке особисте співчуття з приводу того, що сталося, особливо у зв'язку з жертвами серед членів екіпажу; США готові сплатити компенсацію за матеріальну шкоду; президент віддає термінові вказівки військовому командуванню не допустити повторення подібних випадків у майбутньому.

На наступний день я передав лист Брежнєва Ніксону у відповідь на лист президента від 8 травня (де повідомлялося про ескалацію дій США проти ДРВ). Лист Брежнєва, досить критичний за своїм змістом, був цілком присвячений В'єтнаму і небезпечним наслідкам дій США для наших відносин, у тому числі й у зв'язку з заходами наших суден у порти ДРВ. «Я і мої колеги очікуємо, пане президенте, що з американського боку в цей відповідальний момент для радянсько-американських відносин і для світової обстановки в цілому буде зроблено все для того, щоб не було завдано непоправної шкоди сьогоденню та майбутньому цих відносин» [6, с. 232].

Г. Кіссінджер заявив, що президент хоче зустрічі у визначений термін. Від імені Р. Ніксона він просив передати Л. Брежнєву, що США вживатимуть якнайсуворіших заходів для уникнення нових інцидентів з радянськими суднами у портах ДРВ. Крім того, вони готові значно скоротити бомбардування території ДРВ під час зустрічі, а бомбардування Ханоя взагалі припинити.

Згодом Г. Кіссінджер написав: "... коли Ніксон вирішив замінювати північнов'єтнамські порти і відновити бомбардування Ханоя, Москва у відповідь в основному мовчала" [8, с. 670], аби не зірвати ратифікацію Бундестагом ФРН угод, що закріплювали повоєнні кордони. Однак із різних джерел відомо, що серед керівників СРСР не було одностайності щодо політики розрядки та доцільності прийому Р. Ніксона. В очах багатьох із них Президент США тривалий час був глашатаєм Холодної війни з давно вкоріненими антирадянськими поглядами, з яким практично неможлива будь-яка домовленість [6, с. 240].

Дослідник міжнародних відносин В. Зубок відзначав, що майже у кожного з членів Політбюро ЦК КПРС були серйозні сумніви щодо розрядки, називаючи О. Косигіна, М. Суслова, М. Підгорного, П. Шелеста, Д. Устінова та А. Гречка. Серед твердих її прихильників були тільки Ю. Андропов та А. Громико, а також генсек, чий особистий інтерес до зовнішньої політики та здатність досягати "одностайного" схвалення нового міжнародного курсу виявились найважливішими чинниками розрядки з радянського боку [7, с. 322]. Однак після посилення бомбардувань Ханоя, на думку

¹У порту Хайфону було пошкоджено 4 радянські судна, кілька моряків загинуло.

М. Підгорного, О. Косигіна, П. Шелеста та інших членів Політбюро, зустріч із Р. Ніксоном треба було скасувати [7, с. 315]. Дещо інший розклад сил у Політбюро навів А. Добринін. *"Треба сказати, – згадував він, – що у Москві, у Політбюро, у цей час активно обговорювалось питання: чи йти на зустріч з Ніксоном в умовах, коли він бомбить союзника СРСР. Думки розділилися. Сумніви були чималі. Військове керівництво на чолі з Гречком разом з Підгорним було проти зустрічі. Сумнівався головний ідеолог Суслов. Косигін з Громиком виступили за зустріч. Брежнєв коливався, хоча з особистих міркувань йому хотілося провести свою першу зустріч з президентом США. Він добре розумів і негативні наслідки такої відмови для наших майбутніх відносин з Ніксоном [6, с. 233]."* Таким чином, позиції Л. Брежнєва, який щиро хотів досягти угоди з американцями й відвернути загрозу ядерної війни, опинилися під загрозою, як і доля розрядки та перших кроків із обмеження ядерних озброєнь [7, с. 317].

Президент США володів у зовнішньополітичних справах більшою самостійністю, ніж Л. Брежнєв, адже навіть тексти листів іноземним лідерам затверджувались Політбюро [6, с. 232]. Своєю манерою поведінки радянський генсек прагнув підкреслити колективність керівництва на противагу попередникам. На міжнародній арені це іноді виглядало гротескно. Радник єгипетського президента Г. А. Насера М. Хейкал у червні 1970 р. став свідком такого акту колективного керівництва. Під час переговорів до кімнати зайшов чиновник, який передав документ заступнику міністра закордонних справ В. Виноградову. *"Виноградов передав папір Громику, який прочитав його, встав і відніс Косигіну. Той прочитав документ і віддав Брежнєву. Брежнєв прочитав, повернув Косигіну, який передав папір Підгорному. Підгорний прочитав і повернув Косигіну, який знову віддав документ Брежнєву. Брежнєв підписав і передав Косигіну, який також підписав. Потім надійшов підпис Підгорного. Підгорний передав папір Громику, який віддав його Виноградову, а той – чиновнику міністерства. Останній забрав його назад до МЗС"* [18, с. 290]. Поступово Л. Брежнєв виходив на перші ролі у зовнішній політиці. Це проявилось під час візитів до СРСР Ж. Помпіду в 1970 р. та В. Брандта в 1971 р. У 1971 р. генсек здійснив перший державний візит на Захід – у Францію. Його позиції значно посилили зміни у Політбюро в 1971 р., у тому числі й обрання повноправним членом В. Щербицького.

Однак у квітні-травні 1972 р. М. Підгорний – який, як формальний глава держави, претендував на чільну роль у зовнішній політиці – відчув, що настає час висловитися з приводу міжнародної політики. Його союзником був П. Шелест. Разом вони відстоювали "класовий підхід" у міжнародних відносинах [7, с. 317]. П. Шелест у Політбюро виглядав справжнім яструбом Холодної війни. У 1968 р. він чи не найактивніше напояв на введенні радянських військ до Чехословаччини. На переговорах із чехословацькими керівниками поведився досить грубо і нетактовно, у спогадах називав Празьку весну "розгулом анархії і соціальної демагогії", підозрював вплив західних розвідок [12, с. 252, 256]. Позиція П. Шелеста стосовно Празької весни була настільки радикальною, що голова КДБ СРСР Ю. Андропов навіть вважав його участь у контактах з керівництвом Чехословаччини "недоречною" і "згубною для процесу переговорів" [10, с. 116]. Щоденник П. Шелеста переповнений зневажливими записами щодо поведінки генсека. Л. Брежнєву партійний лідер України закидав "гнилий лібералізм, політичне сусюкання, верхоглядство" [12, с. 280]; вважав, що генсек

"якось зів'яв, розгубився перед нахабною поведінкою Дубчека" [12, с. 251]; припустився "грубого політичного і тактичного прорахунку", давши згоду на усунення А. Новотного з посади першого секретаря ЦК КПЧ і "своїми неорганізованими діями довів справу до введення військ" [12, с. 252]. Можливо, така позиція була зумовлена побоюванням впливу чехословацьких подій на Україну [5, с. 537].

П. Шелест досить скептично ставився до розрядки, заявляв Л. Брежнєву, що *"наші успіхи у зовнішньополітичних питаннях цілком залежать від нашої внутрішньої фортеці, від віри народу в наші справи, від виконання наших планів і обіцянок, які ми даємо народові. А в цих питаннях у нас далеко не все в порядку"* [12, с. 314]. Після зустрічі Л. Брежнєва з В. Брандтом у Криму перший секретар ЦК КПУ записав: *"Підписано комюніке, і, як завжди, багато шуму навколо цієї історичної події. А шум піднімаємо передчасно. Політичне обличчя Брандта не зовсім чисте. Брежнєв же в особливому захопленні від цієї зустрічі. Він вважає себе непогрішимим, а почуття інтуїції, як він каже, йому правильно підказує. Але ж інтуїція, тим більше в політиці, завжди може обманути"* [12, с. 348–349].

9 січня 1972 р. П. Шелест висловлював неприхований скепсис щодо майбутньої зустрічі з Р. Ніксоном, звинувативши Л. Брежнєва у наївності та марнославстві, які запаморочили голову генсеку напередодні візиту. Він записав: *"Ворожа ідеологія проникає глибоко, диверсія розрахована на сповільнену дію, на багато років, навіть десятиріччя. Тому в нас повинна бути обережність як ніколи. Але, на жаль, вона за останні роки послаблюється під впливом удаваних успіхів міжнародної розрядки. Особливо декому закрутив голову візит Ніксона до нас у країну. Брежнєв у цьому візиті бачить нашу "перемогу". Це, звичайно ж, наївність, але коли наївність і самовпевненість політична, то вона небезпечна наслідками"* [12, с. 357]. 25 січня, під час відпочинку у Трускавці, з'являється наступний запис: *"... є побоювання, що під час зустрічі Брежнєва з Ніксоном ми можемо піти на деякі поступки в ідеологічних питаннях"* [12, с. 359].

Можна припустити, що свої побоювання П. Шелест висловлював кулуарно і не так різко, але вони все одно могли дійти до генсека. До питань зовнішньої політики Л. Брежнєв ставився дуже емоційно, прагнув установити дружні відносини з лідерами Заходу і гарантувати встановлення миру. За словами В. Брандта, його "охоплює тремтіння, коли мова заходить про загальний мир". Майже всі його партнери з переговорів – лідери США, ФРН, Франції – були переконані, що Л. Брежнєв хотів увійти в історію миротворцем [18, с. 461–462]. Разом з тим, радянський генсек намагався використовувати імідж миротворця за кордоном, доводячи через канали таємної дипломатії, що опонентами розрядки були М. Підгорний, О. Косигін, М. Суслов. Одним із таких каналів і був посол П. Абрахимов. Л. Брежнєв постійно давав зрозуміти західним партнерам, що зовнішньополітичний курс цілком залежить від нього, й у випадку втрати ним влади, відбудеться й крах розрядки [18, с. 482].

Щоб "перестрахуватися" та заручитися підтримкою партії, Л. Брежнєв вирішив терміново винести непросте питання про візит Р. Ніксона на закриті обговорення пленуму ЦК КПРС. 19 травня 1972 р. Л. Брежнєв переконував, що погіршення стосунків із США зашкодило б Радянському Союзу, а обмеження озброєнь – ознака не слабкості, а сили. На його думку, з одного боку, СРСР діяв із позиції сили і перевершував США за всіма видами озброєнь, а з іншого – це було вигідно населенню, адже розрядка вивільняла більше коштів для виробни-

цтва споживчих товарів. Водночас, генсеку доводилося представляти себе далеко не "голубом" і заявити, що сила – найкраща мова, яку розуміють "американські імперіалісти". Усе це свідчило, що Л. Брежнєв перебував під значним тиском через необхідність виправдати свій курс на зближення зі США [18, с. 464]. Прикметно, що серед восьми учасників обговорення на пленумі, двоє – перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко і президент Академії наук УРСР Б. Патон – входили до близького оточення В. Щербицького. У Постанові "Про міжнародне становище" зазначалося: *"Пленум ЦК цілком схвалює і підтримує положення доповіді тов. Брежнєва Л. І. і практичну діяльність Політбюро ЦК, спрямовану відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС на розрядку міжнародної напруженості, зміцнення справи миру та міжнародної безпеки"* [9, с. 222]. Пленум, схваливши курс на мирне співіснування, відкрив дорогу для розвитку відносин із США. Ідеологічні міркування поступилися Realpolitik. Діалектичну суперечність між декларованим класовим підходом у зовнішній політиці та реаліями розрядки редакційна стаття у "Правді" виправдовувала тим, що СРСР продовжить надавати допомогу народам Індокитаю, які захищають свою незалежність і арабським країнам у боротьбі проти Ізраїлю. Водночас, Радянський Союз виступив за нормалізацію відносин із США. *"У сучасній світовій обстановці, – зазначалося у статті, – радянсько-американські переговори в інтересах нормалізації двосторонніх відносин повністю відповідають інтересам світового соціалізму і зміцнення загального миру. Радянський Союз з ділових реалістичних позицій підходить до наступного візиту президента США Ніксона в СРСР. Ми вважаємо корисним розширяти такі відносини між Радянським Союзом і Сполученими Штатами, які б дали змогу, не відходячи від принципів нашої політики, налагодити взаємовигідне співробітництво на благо народів обох країн і зміцнення миру в усьому світі"* [5, с. 1].

19 травня 1972 р. прямо під час пленуму Л. Брежнєв викликав П. Шелеста у кімнату Президії й шокував пропозицією, від якої не можна було відмовитися: партійний лідер України мав перейти на посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР. У той же день було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР про призначення П. Шелеста на нову посаду, який 21 травня розмістила на першій сторінці головна партійна газета України – "Радянська Україна" [16, с. 1]. Вочевидь, критика П. Шелестом політики розрядки й візиту Р. Ніксона стала останньою краплиною, що переповнила чашу терпіння Л. Брежнєва.

22 травня 1972 р. Р. Ніксон прилетів до Москви. А вже 25 травня П. Шелеста було знято з посади першого секретаря ЦК КПУ. Задля уникнення "ексцесів" до Києва зателефонував М. Суслов і наказав негайно прибути на нове місце роботи. Важко сказати, чого прагнули в Кремлі: запобігти можливій фронді на пленумі ЦК КПУ, чи не допустити зустрічі гострого на язик П. Шелеста з Президентом США у ролі "господаря" республіки. Прощальний обід пройшов офіційно. В. Щербицький сказав кілька побажань, більше ніхто не вимовив ані слова [14, с. 71]. Ввечері 24-го П. Шелест виїхав потягом, а вже вранці 25-го Пленум одноголосно обрав першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицького [2, спр. 18, арк. 1].

26 травня П. Шелест згадується серед присутніх при підписанні Л. Брежнєвим і Р. Ніксоном у Кремлі договору про обмеження систем протиракетної оборони і тимчасової угоди про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь [13, с. 1].

На фотографії з підписання заключного документа радянсько-американських переговорів "Основи взаємовідносин між СРСР і США" 29 травня, вміщеній наступного дня у радянській пресі, П. Шелест знаходиться в першому ряду присутніх, за спиною американського президента. У той же день він записав: *"Я не вірю жодному слову американському, мабуть, і в них таке ж почуття до нас"* [12, с. 381].

29-30 травня Р. Ніксон приймали в Києві. Ключову роль відіграв голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшко, який зустрів високішого гостя в аеропорту, давав обід у Маріїнському палаці на його честь від імені Верховної Ради та уряду УРСР, обмінявся з ним промовами. В. Щербицький був присутній на обіді, але не виступав [11, с. 2]. О. Ляшко супроводжував американського гостя під час відвідання Софійського музею-заповідника та покладання вінка на могилу невідомого солдата, а також проводжав його в аеропорту.

Після від'їзду Р. Ніксона відбулося спеціальне засідання Політбюро за підсумками візиту. Оцінки були дуже позитивні. Під час візиту змінилося особисте ставлення радянських керівників до американського президента, досягнуті ж угоди в Москві продемонстрували прагматизм і діловитість Р. Ніксона. *"З Ніксоном можна мати справу, – так підсумував свої враження Л. Брежнєв. – Тепер треба готуватися до візиту у відповідь до США"* [6, с. 240]. Однак яструби отримали часткову сатисфакцію. М. Підгорний вирушив до Ханоя довести позицію американської сторони до відома в'єтнамського керівництва.

Своє переведення П. Шелест сприймав дуже болісно. Він неодноразово намагався з'ясувати його причини і зрештою одержав таке пояснення Л. Брежнєва: *"Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва й прояви націоналізму"* [12, с. 412]. П. Шелест і надалі залишався критиком розрядки та досягнутих радянсько-американських угод. 20 грудня 1972 р. він записав: *"Порт Хайфон підданий жорсткому бомбуванню ВПС США: у польський корабель два прямі влучення бомб, корабель горить і тоне, є жертви – вбиті й поранені, команда залишила корабель і прийнята на борт нашого судна. Пройшло вже вісім місяців з дня підписання документів зі США. У цьому документі говорилось і про припинення бомбування В'єтнаму. Нічого не варті такі папірці!"* [12, с. 397].

Висновки. Підводячи підсумки, можна зазначити, що П. Шелест займав консервативну позицію щодо зовнішньої політики СРСР, вимагав придушення Празької весни, скептично ставився до розрядки та спроб Л. Брежнєва встановити особисті контакти із західними лідерами. За своїми поглядами він був близьким до М. Підгорного, на якого орієнтувався у Політбюро. Жорстокі бомбардування Північного В'єтнаму і загибель радянських громадян були для них вагомою підставою для перенесення візиту Р. Ніксона, а поведінку Л. Брежнєва вони розглядали як бажання похизуватися своїми дипломатичними талантами і закріпити за собою монополію на міжнародну політику. Натомість Л. Брежнєв особливо болісно сприйняв критику розрядки, в яку щиро вірив, а також і підтримку П. Шелестом замаху М. Підгорного на лідерство генсека у зовнішній політиці СРСР.

Підготовка до усунення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ велася давно і була зумовлена внутрішніми причинами: його самостійністю, прагненням до економічного автономізму, недостатньо рішучою боротьбою з дисидентами, скаргами інших українських керівників на складні риси характеру "першого". Однак

раптова заміна керівника республіки напередодні приїзду до Києва Президента США могла бути спричинена позицією П. Шелеста щодо розрядки та візиту Р. Ніксона. Хоча, напевно, чи викладені діалоги у статті Д. Андерсона мали місце, а критика П. Шелестом розрядки вочевидь була кулуарною і стриманішою, не виключено, що Л. Брежнєв побоювався, щоб лідер КПУ не повторив свого різкого й грубого виступу під час переговорів із керівниками Чехословаччини у 1968 р., за який радянським лідерам довелося вибачитися. Цим можна пояснити і категоричну вимогу М. Суслова, щоб П. Шелест прибув з Києва до Москви, де його присутність на зустрічах з Р. Ніксоном обмежувалася б прото-

кольною участю і виключала можливість виголошувати промови. Непрямим доказом може бути й той факт, що В. Щербицький, на відміну від попередника, намагався максимально дистанціюватися від участі у зовнішній політиці СРСР, а під час візиту Р. Ніксона до Києва тримався на другому плані, зробивши таким чином висновки з долі П. Шелеста.

Введення в обіг нових архівних матеріалів (у тому числі й оприлюднених ЦРУ) здатне пролити світло на взаємини між членами вищого радянського керівництва і дає змогу краще зрозуміти епоху післявоєнної історії СРСР та України.

Додаток

Джек Андерсон. Вторгнення до Афганістану: кремлівська таємниця²

"У Москві ширяться чутки, що вторгнення до Афганістану було наві'язане старому і хворому радянському лідеру, Леоніду Брежнєву, який є просто слабким, щоб чинити опір.

Це було б передвісником розвитку подій; це може означати, що Кремль опинився під контролем яструбів [додатково: "жорстких голів", "твердолобих" – авт.], готових застосовувати військову силу для розширення радянської імперії.

Їхньою найбільш імовірною метою була б Перська затока – нафтова серцевина, що постачає промислові джерела енергії до західного світу. Це може призвести до найбільш небезпечного протистояння в історії, з наїжаченням ядерною зброєю з обох сторін.

Важко дізнатись, що відбувається в темних глибинах Кремля. Лідери, які населяють його, – темні, огрядні фігури, що сідають і виходять з чорних, завішених лімузинів. Нашим розвідувальним органам, втім, вдалося проникнути в Кремль швидкоплинним поглядом. 263 млн осіб, якими вони правлять, не бачать і не контролюють їхні роздуми.

На основі цілком таємних звітів розвідки і аналізу кращих американських кремленологів я склав розповідь про події, які приховують кремлівські стіни.

Існує згода, що Брежнєв протиставив опозиції яструбів своє лідерство у розрядці. Вирішальне протистояння відбулось 1972 року, коли Брежнєв запросив президента Ніксона до Москви на зустріч на найвищому рівні.

Кремлівські лідери намагаються приховати свої суперечки за завісою непрозорості, але пізніше Брежнєв розповідав вірним партійцям, що були виступи проти візиту Ніксона. Із цілком таємного звіту: "В обговоренні на пленумі ЦК у травні 1972 року, який затвердив візит президента Ніксона, незважаючи на хід війни у В'єтнамі, Брежнєв натякнув, що на цьому "переломному етапі" існує опозиція...."

Опозиція виникла знову після рішення Ніксона замінювати гавань Хайфона, після якого 12 радянських вантажних суден опинились у кільці вибухових зарядів. Яструби сердито вимагали скасувати зустріч на найвищому рівні.

Брежнєв описується аналітиками розвідки як "консенсусний політик", який зумів збалансувати конкуруючі угруповання. Йому вдалося заспокоїти сум'яття.

У підсумковому голосуванні на Політбюро лише український партійний лідер, Петро Шелест, не був заспокоєний. Він прогавчав, що Ніксону не будуть раді в Україні. "Я не потисну руку, закривавлену у В'єтнамі".

Брежнєв звернувся до Володимира Щербицького, іншого українця, який в Політбюро посідав місце нижче за Шелеста. "Ви згодні з товаришем Петром?", – спитав Брежнєв тихо.

Брежнєв знову звернув увагу на Шелеста. "Бачите, товаришу, – сказав він розмірено, – ви можете говорити за себе, але ви не можете говорити за всіх українців".

Відразу після цього Шелест був виключений із Політбюро і замінений як партійний вождь України більш гнучким Щербицьким. Але невдоволення розрядкою продовжувало вирувати під поверхнею. Про це стало відомо американцям від радянського посла у Східній Німеччині Петра Абрасимова в кінці 1975 року. Він розповів американцям про партійну зустріч, у якій брав участь у Москві.

Відповідно до секретної інформації про зауваження Абрасимова, "Брежнєв справді хотів закріпити розрядку з Заходом. Хоча, – сказав Абрасимов, – є інші, які не видаються прихильниками розрядки".

Інші звіти розвідки ідентифікують кремлівського ідеологічного первосвященника Михайла Суслова, як духовного лідера дисидентів. Але Брежнєв обережно і примирливо прагнув збалансувати опозиційні фракції.

У звіті від 26 лютого 1976 року під грифом "Цілком таємно" цитуються брежнєвські аргументи з приватної розмови: "розрядка не перешкодила Радянському Союзу виконати свої міжнародні зобов'язання" і що вона не призвела до "ослаблення ідеологічної боротьби або внутрішньої дисципліни".

Престиж Брежнєва став настільки тісно пов'язаний з розрядкою, що окремі аналітики думають, що вторгнення до Афганістану – це змова задля його дискредитації. Згідно з цією теорією, невгамовні члени Політбюро приєдналися до яструбів для повалення Брежнєва.

Але досвідчені аналітики з Центрального розвідувального управління не вірять цьому. Вони переконані, що Брежнєв все ще головна людина в радянських тотемних стовпах".

² Переклад з англійської Ю. Латиша.

Список використаних джерел:

1. Архів ЦРУ. – Номер документа: CIA-RDP90-00965R000100170144-7. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-00965R000100170144-7.pdf> – Дата доступу: 26.11.2018.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1: Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 2.
3. Бажан О. Володимир Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України) / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2018. – № 2 (50). – С. 222–239.
4. Браун А. Взлет и падение коммунизма / А. Браун. – М. : РОССПЭН, 2014. – 864 с.
5. Великая сила ленинской политики партии // Правда. – 1972. – 21 мая. – С. 1.
6. Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) – М. : Автор, 1996. – 688 с.
7. Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок. – М. : РОССПЭН, 2011. – 671 с.
8. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер / пер. с англ. В. В. Львова; Послесл. Г. А. Арбатова. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
9. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986 гг.). – Т. 12. 1971–1975. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1986. – 573 с.
10. Медведев Р. А. Андропов / Р. Медведев. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 434 с.
11. Обід у Маріїнському палаці // Радянська Україна. – 1972. – 31 травня. – С. 1.
12. Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду". Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура; За ред. Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2003.
13. Підписання радянсько-американських угод // Радянська Україна. – 1972. – 28 травня. – С. 1.
14. Погребняк Я. П. Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.). – К. : "Профінформ ФПУ", 2006. – 312 с.
15. Президент США Р. Никсон в Киеве // Правда. – 1972. – 30 мая. – С. 2.
16. Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про призначення тов. Шелеста П. Ю. заступником Голови Ради Міністрів СРСР" // Радянська Україна. – 1972. – 21 травня. – С. 1.
17. Шаповал Ю. І. Петро Шелест / Ю. І. Шаповал. – Х. : Фоліо, 2013. – 127 с.
18. Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны / С. Шаттенберг. – М. : Политическая энциклопедия, 2018. – 623 с.

References:

1. CIA Archive, document: CIA-RDP90-00965R000100170144-7. [Electronic Resource] – Mode of Access: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-00965R000100170144-7.pdf> (last access: November 26, 2018).
2. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1: Central Committee of the Communist Party of Ukraine, list 2. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. (2018). Volodymyr Shcherbytskyi and dissidents (according to documents of the Committee for State Security and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine). *From the archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission – State Political Administration – People's Commissariat for Internal Affairs – Committee for State Security*, 2 (50), 222–239. [in Ukrainian].
4. Brown, A. (2014). *The Rise and Fall of Communism*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
5. *The Great Power of Leninist Party Politics* (1972). *Pravda*, May 21. [in Russian].
6. Dobrynin, A.F. (1996). *In Confidence: Moscow's Ambassador to Six Cold War Presidents (1962–1986)*. Moscow: Avtor. [in Russian].
7. Zubok, V.M. (2011). *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
8. Kissinger, H. (1997). *Diplomacy*. Moscow: Ladomir. [in Russian].
9. The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898–1986) (1986), vol. 12: 1971–1975. Moscow: Politizdat. [in Russian].
10. Medvedev, R.A. (2006). *Andropov*. Moscow: Molodaya gvardiya. [in Russian].
11. Lunch at the Mariinsky Palace (1972). *Radyan'ska Ukrayina*, May 31. [in Ukrainian].
12. Petro Shelest: "The true court of history is yet to come". *Memories, diaries, documents, materials*. (2003). Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
13. Signing of the Soviet-American agreements (1972). *Radyan'ska Ukrayina*, May 28. [in Ukrainian].
14. Pohrebniak, Ya. P. (2006). *Notes by the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (1971–1987)*. Kyiv: "Profinform FPU". [in Russian].
15. US President R. Nixon in Kyiv (1972). *Pravda*, May 30. [in Russian].
16. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On the appointment of Comrade P. Shelest Deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR" (1972). *Radyan'ska Ukrayina*, May 21. [in Ukrainian].
17. Shapoval Yu.I. (2013). *Petro Shelest*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
18. Shattenberg, S. (2018). *Leonid Brezhnev. The greatness and tragedy of man and country*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].

Надійшла до редколегії 20.02.20

Yu. Latysh, PHD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**PETRO SHELEST, VOLODYMYR SHCHERBITSKY AND RICHARD NIXON:
AMERICAN "TRACE" IN THE FALL OF THE FIRST SECRETARY
OF THE CENTRAL COMMITTEE
OF THE COMMUNIST PARTY OF UKRAINE**

The article deals with the impact of disputes of leaders of the USSR over the visit of US President R. Nixon to the fall of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine P. Shelest. The article was published in the 'Washington Post' by D. Anderson, which based on the CIA's secret materials contained information about the conflict between L. Brezhnev and P. Shelest regarding R. Nixon's visit and the support of General Secretary by V. Shcherbytsky, are analyzing. P. Shelest's position in the Politburo of the CPSU Central Committee on the politics of Détente, R. Nixon's visit and his assessment of the foreign policy of L. Brezhnev is revealed. The positions of other members of the Politburo have been covered. The reasons and circumstances of the increasing influence of L. Brezhnev on the foreign policy of the USSR and the defeat of the supporters of the hard course and the class approach were found out. The role of the international factor in ending the political career of P. Shelest and ascending to the top of the political Olympus of the USSR V. Shcherbytsky was investigated.

As a result of the study, it became known that P. Shelest was an conservator in the foreign policy of the USSR, demanded the suppression of the "Prague Spring", was skeptical of the Détente and attempts of L. Brezhnev to establish personal contacts with Western leaders. The brutal bombing of North Vietnam and the death of Soviet citizens were a good reason for P. Shelest and N. Podgorny to endure R. Nixon's visit.

P. Shelest's removal was due to internal reasons: his independence position, desire for economic autonomy, insufficiently decisive struggle with dissidents, complaints of other Ukrainian leaders. However, the sudden replacement of the leader of the republic on the eve of the arrival of the President of the United States in Kiev may have been caused by P. Shelest's position regarding Détente and visit of R. Nixon.

Keywords: Vietnam War, Diplomacy, Communist Party of Ukraine, International Relations, Politburo, Détente, Cold War.